

घटक २ : प्राण्यांशी संबधित नैतिक समस्या

२.१: प्राणीहक्काविषयी वादविवाद

२.२: शाकाहारवाद

२.३: प्राण्यांवरील प्रयोग

२.१: प्राणीहक्काविषयी वादविवाद

समतेचे तत्त्व हा एक मूलभूत अधिकार म्हणून मान्य करण्यात आलेला आहे. जात, धर्म, लिंग, समृद्धी, शिक्षण इ. प्रकारच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय अशा विविध बाजूंनी विचार करणे सर्व प्रकारचे भेद मान्य करूनही अखिल मानव जातीत समता हे मूल्य स्विकारले गेलेले आहे ते नीतीतत्त्व म्हणून सर्व माणसांसाठी सर्वत्र स्विकारले गेले.

20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात समतेचे हे तत्त्व म्हणजे विविध माणसांच्या परस्पर हीतसंबंधांचे तत्त्व आहे आणि ह्या हीत संबंधांमुळेच माणसे एकमेकांना समान मानतात. अशी मांडणी 1980 नंतरच्या दशकात पिटर सिंगर¹ या गौरवणीय तत्त्वत्याने केली.

सिंगर समतेचे हे तत्त्व नीतीच्या कक्षा रुंदावून प्राण्यांसाठीही लागू करू इच्छितो. समतेचे तत्त्व केवळ माणसांना नव्हे तर मानव बाह्य प्रजातींना सुद्धा लागू करता येईल. असा त्यांचा दावा आहे. अर्थात प्राणी माणसांना समान आहे. असे त्यास म्हणावयाचे आहे. माणूस ज्या अर्थाने परस्परांशी समतेने वागतो त्याअर्थाने प्राणी परस्परांशी समान आहे. असे नव्हे तर माणूस आणि प्राणी हे परस्परांचे हीतसंबंध राखण्यासाठी समान आहे. आणि ही समता मुख्यतः प्राण्यांच्या जगण्याच्या हक्काबद्दलची आहे. पीटरच्या मते, प्राणी आपल्यापेक्षा कमी दर्जाचे आहे किंवा कमी बुद्धीवान किंवा कमी शक्तीवान आहे. म्हणून त्यांचे शोषण करता येईल हा नैतिक युक्तीवाद होऊ शकत नाही. कारण मानव समुहातच लहान मुले किंवा मतीमंद हे आपल्यापेक्षा दुर्बल असूनही आपण त्यांना समान मानतो हाच नियम प्राण्यांना लागू करावा असे सिंगरचे मत आहे.

समतेचे तत्त्व माणसांपलीकडे जाऊन प्राण्यांना ही लागू करता येते हे प्रथम जेरेमी बेंथॉम या उपयुक्ततावादी तत्त्वज्ञाने ओळखले. असे सिंगर लक्षात आणून देतात. बेंथॉमने जो समतेचा मुद्दा आफ्रिकेतील वर्णयुद्धाच्या संदर्भात उपस्थित केला होता, कृष्णवर्णीय आफ्रिकन जनतेला सुद्धा जगण्याचा हक्क आहे असे प्रतिपादन समतेच्या आधारे बेंथॉमने केले, दुःखवेदन किंवा संवेदनांची जाणीव ही सर्व माणसांना असते, असे बेंथॉम म्हणतो. इतर कोणत्याही क्षमतांपेक्षा, दुःखाची वेदना हीच जास्त महत्त्वाची आहे. त्यामुळे कृष्णवर्णीयही माणसे असून त्यांना माणसांसारखे वागवले पाहिजे. हा बेंथॉमचा दावा सिंगर प्राण्यांसाठीही लागू करतो.

प्राण्यांना दुःख होते की नाही ? याचे उत्तर 'होते', असेच द्यावे लागते. जर माणूस म्हणून मला दुःख होत असेल तर माझ्यासारखाच सजीव प्राणी म्हणून प्राण्यांनाही दुःख होत असणार म्हणता येते. दुःखा प्रमाणेच प्राण्यांना माणसांप्रमाणे सुखाचीही जाणीव होते. सुखद दुःखद संवेदनांच्या बाबतीत प्राणी माणसांसारखे समान आहे, असे सिंगर म्हणतो हाच मुद्दा उचलून तो मानवी हक्कांप्रमाणे प्राणी हक्कांना जोडतो.

¹ 1946 साली जन्मलेला हा तत्त्वज्ञ आज जिवंत आहे. सर्व तत्त्वज्ञ काही मेलेले नसतात ! तो काही वर्षांपूर्वी पुण्यातही येवून गेला

S. Y. B. A., General 2, Revised Study Material Philosophy 2014

Title Of The Paper: Introduction to Philosophy (Alternative Course)

Unit 2: Ethical Issues Concerning Animal Ethics घटक २ : प्राण्यांशी संबंधित नैतिक समस्या

Shriniwas Hemade, hodphilosophy, Sangamner College Sangamner, Dist. Ahemadnagar

Cell no. 9226563052, shriniwas.sh@gmail.com, tatvajanvibhaagsangamnercollege.yolasite.com

प्राण्यांना हक्क असतात. ते कोणते ? तर प्राण्यांना मुख्यत : जगण्याचा हक्क आहे. माणूस मूलभूत हक्क आणि मानवी हक्क अशी भाषा करतो. तीच भाषा प्राण्यांच्या संदर्भात आपण केलेली पाहिजे असा त्याचा दावा आहे. या संदर्भात तो दोन वाद सांगतो.

Peter Albert David Singer

(Born 6 July 1946)

An Australian philosopher.

Specializes a secular,

Utilitarian perspective.



1) वंशवाद

2) प्राणीवाद

वंशवाद उघडच मानवी वंशाला महत्व देतो आणि प्राणीवाद हा स्वतःच्या जाती सदस्यांना महत्व देतो. जेव्हा दोन प्राणी जमातीत अंतरंगात कलह होतो त्यावेळी प्राणीवाद दिसून येतो. स्वजातीय प्राण्यांना महत्व देतो. तो प्राणीवाद मानवी प्राणीवाद हा फक्त स्वतःच्याच दुःखाची काळजी करतो. प्राण्यांच्या दुःखाची काळजी करत नाही. तथापि हाच मुद्दा आणखी विस्तृत करून प्राण्यांच्या संदर्भात सर्व माणसांना लागू करता येईल. व प्राण्यांना हक्क असतात. असे म्हणता येईल, असे सिंगर म्हणतो. माणसाला जसा जगण्याचा हक्क आहे, तसा प्राण्यांनाही हक्क आहे. आहे. आणि मुख्यतः जगण्याचा हक्क आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की, प्राण्यांनी कर्तव्यदेखील करावे कारण जेव्हा मानवी हक्कांची भाषा येते तेव्हा हक्कांबरोबरच कर्तव्याचीही भाषा येते. हक्क बजावणे म्हणजे कर्तव्य करणे व कर्तव्य करणे म्हणजे इतरांच्या हक्काची रक्षा करणे असा तार्कीक आणि नैतिक संबंध हक्क आणि कर्तव्य यांच्या बाबत लावण्यात येतो. तथापि असा संबंध प्राण्यांच्या बाबतीत लागू करता येणार नाही, असे सिंगरचे उदात्तवादी मत आहे. कारण माणूस बुद्धिमान असून तो कर्तव्यांची जाणी व बाळगू शकतो, तशी बुद्धीमत्ता प्राण्यांकडे नसल्याने प्राणी कर्तव्य करू शकत नाही. दुःख व सुख संवेदनांच्या बाबतीत माणूस व प्राणी दोघांनाही जगण्याचा अधिकार आहे. पण कर्तव्याची जबाबदारी फक्त माणसांची आहे. दिवसभर खाने, पिणे, विश्रांती झाल्यानंतर रात्री कुत्र्याने चोरांवर भुंकण्याचे कर्तव्य केले पाहिजे असे म्हणता येणार नाही. कारण अनोळखी माणसांमधून चोर ओळखण्याची क्षमता कुत्र्याने विकसित केलेली नसते. तो फक्त अनोळखी माणसांवर भुंकत असतो. त्यामुळे प्राण्यांना हक्क असतात, पण कर्तव्य नसतात. प्राणी हक्काच्या संदर्भात चर्चा पुढे नेतांना सिंगर त्यांच्यावर होणाऱ्या प्रयोगांबद्दलही टिका करतो. ती पुढीलप्रमाणे :

२.२: शाकाहारवाद

सिंगरचे मत

हा धक्का प्रामुख्याने सिंगरने सुरु केलेल्या विविध प्रकारच्या चळवळींनी झाला. सिंगरने प्राणी मुक्ती आंदोलन चळवळ सुरु केली. 1973 साली *Animal Liberation* या प्रदीर्घ लेखात सिंगर म्हणतो की, 'कोणतीही मुक्ती चळवळ आपल्यालाकडे नैतिकतेची क्षितीजे व्यापक करण्याची मागणी करते. त्यामुळे आजपर्यंत

जे वर्तन, ज्या रुढी आणि जे संबंध नैसर्गिक व अढळ वाटत होते तेच आता अनैतिक आणि अक्षम्य वाटू लागले.' सिंगरच्या मते, नैतिकतेची कक्षा वाढविणे, ही या विश्वाशी व सजीव-निर्जीवाशी असलेले आपले नाते अधिक सौहार्दपूर्ण व मित्रत्वाचे करणारे ठरेल. त्यामुळे संकुचित नीतिनुसार जे नैतिक होते, तेच व्यापक नीतिनुसार तेच व्यापक नीतिनुसार अनैतिक बनते. पारंपरीक नीति, प्राणी- वनस्पती व निसर्ग यांना नीतिच्या चर्चाविश्वातून वगळते. पण व्यापक नीति या सगळ्यांचा समावेश होतो आणि त्या सर्वांशी असलेले आपले वर्तन नैतिक किंवा अनैतिक ठरते.

पारंपरिक नीतिच्या मते, प्राणी विचारशील नाहीत त्यामुळे त्यांना नैतिकता लागू होत नाही. पण सिंगरच्या मते, विचारशीलता हा प्रश्नच प्राण्यांच्या संदर्भात गैर लागू आहे. तर प्राण्यांना दुःखाची वेदना असते की नाही ? हा एकच प्रश्न त्यांना नैतिकता बहाल करतो. त्यांना दुःख संवेदना असते. त्यामुळे त्यांच्या दुःखाचा विचार करणे व ते दुःख मानवी दुःखासारखेच आहे, असे मानणे आवश्यक आहे. म्हणून मानवाला दुःख देणे जसे अनैतिक आहे तसे प्राण्यांना दुःख देणे हे अनैतिक आहे. हे मान्य केले पाहिजे.

माणसाना दुसऱ्याचे दुःख प्रत्यक्ष (अनुभवाने) कळत नाही. ते त्यांच्या बाह्य वर्तनावरून कळते की, त्यांना दुःख / वेदना होते आहे. माणूस व मानवेतर प्राणी यांच्यातील वर्तन पुष्कळसे सारखे असते. फक्त प्राण्यांना बोलता येत नाही. परंतु बालकांनाही बोलता येत नाही, पण त्यांना वेदना होतात, ही गोष्ट आपण का विसरतो ? आपण हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की सर्व पृष्ठवंशीय प्राण्यांची मज्जासंस्था मुलतः सारखी असते. (विशेषतः पक्षी व स्वस्तन प्राणी) वेदनेशी संबंधित असे माणसाच्या मज्जासंस्थेचे भाग फार प्राचीन आहेत. (उत्क्रांती दृष्टीने) मानवी मेंदूचा काही भाग (Cerebral Cortex) मानव इतर संस्तन प्राण्यापासून वेगळ्या प्रकारे उत्क्रांत होत गेला त्याच्याही संबंधित आहे पण मुलभूत भावनांबाबत (सुख, दुःख इ.) आपण प्राण्यांशी पुष्कळ साधर्म्य राखून आहोत, असा सिंगरचा युक्तिवाद आहे. अशारितीने विचारशीलता या नीतिच्या निकषाऐवजी 'दुःखाची संवेदना' निकष स्विकारून सिंगर नीतिची कक्षा रुंदावली.

टॉम रिगनचे मत

टॉम रिगन या तत्त्वज्ञाने नैतिक तत्त्वज्ञानातील हक्क ही संकल्पना त्याने ती सर्व सजीव, प्राणी सृष्टीसाठी उपयोगात आणली. त्याचे म्हणणे असे की, "आपल्याला काही हक्क आहेत, ते ही विशेष हक्क आहेत, आपले जीवन साध्य आहे. ते कोणत्याही साधनाने साधलेच पाहिजे," असा बडेजाव माणूस आणतो. पण माणसाला जगण्याचा हक्क आहे. तसा तो सर्व प्राण्यांना आहे की नाही ? तर आहेच ! शिवाय तो नैसर्गिक हक्क आहे. त्यांचे जीवन त्यांच्या दृष्टीकोनातून साध्यच आहे, असे तो म्हणतो.

Tom Regan

(Born November 28, 1938)

American philosopher specializes
in Animal Rights Theory.

North Carolina State University,

Author of *The Case for Animal Rights*,



प्राण्यांना हक्कांची जाणीव नसली तरी जीव म्हणून जगण्याचा, वंशविस्तार करण्याचा त्यांचा हक्क जन्मसिद्ध आहे. या जैवप्रणालीत त्यांना विशिष्ट स्थान आहे, याचे भान माणसानेच ठेवले पाहिजे. उलट ते त्याचे

ते कर्तव्य बनते.त्याच्यावरील ती नैतिक बंधकता आहे. थोडक्यात हक्क व साध्यमूल्य या दोन संकल्पना प्राण्यांच्या संदर्भातही उपयुक्त आहेत, अशी मांडणी करून रिगन नीतिची कक्षा वाढवितो.

२.३: प्राण्यांवरील प्रयोग

मानवी जीवन अधिक सुरक्षित व्हावे, सर्व प्रकारच्या रोगांना प्रतिकार करण्याची शक्ती त्यात असावी, म्हणून वैज्ञानिक व वैद्यकीय विज्ञाने प्रयत्न करीत असतात. त्यासाठी ते प्रयोग करतात. गेल्या काही दशकात विज्ञानावरील बहुतेक क्षेत्रात विलक्षण क्रांती झाली. आणि जीवशास्त्र, रसायनशास्त्र, औषधनिर्माण शास्त्र, सौंदर्य प्रसाधनशास्त्र यांत नवनवे शोध लागले. त्यांना आधुनिक जैव तंत्रज्ञानाची जोड मिळाली आणि प्राण्यांचा उपयोग या सर्व गोष्टींसाठी होऊ लागला. प्राण्यांवरील प्रयोग मुख्यतः दोन कारणांसाठी झाला.

1) प्राण्यांचा अन्न म्हणून उपयोग 2) सौंदर्य प्रसाधने

विविध प्रकारची औषधे, आहाराची तंत्र यांच्या संबंधात विशेष करून प्राण्यांना वापरले गेले हे सर्व प्रयोग मानवी आनंदासाठी करणे आवश्यक आहे, असा दावा करण्यात आला तो पिटस सिंगर खोडून काढतो.त्याच्या मते, कोणत्याही नैतिक भूमिकेतून प्राण्यांवर कोणतेही वैज्ञानिक, वैद्यकीय किंवा सौंदर्य उत्पादने यांच्यासाठी प्रयोग करणे अनैतिक आहे, हे तो पुढील प्रमाणे मांडतो. :

मानवी सुख व आनंद यांच्यासाठी प्राण्यांचा उपयोग मुख्यतः अन्न म्हणून करणारी पध्दती अत्यंत प्राचीन आहे. प्राण्यांना अन्न म्हणून वापरणे ही ऐशा-आरामी बाब आहे. ज्या प्रकारची जीवन पध्दती जगातील माणसे जगतात त्यात त्यांना मांसाहार अनावश्यक आहे. उत्तर ध्रुवावरील बर्फाळ प्रदेशात राहणाऱ्या एस्किमो सारख्या जातींना टिकून राहण्यासाठी मांसाहार करणे योग्य असेल तथापी आपल्यापैकी बरेच जण उपयोग प्रधान समाजात राहत असल्याने व शेती पिकवित असल्याने मांसाहार टाळणे उचित व नैतिक ठरेल असे सिंगर म्हणतो. प्रगत औद्योगिक देशातील स्त्री-पुरुषांची वाढती वजने हेच दर्शवितात की चांगले आरोग्य किंवा दीर्घायुषीपणा यांच्यासाठी मांसाहाराची गरज नाही. अगदी वैद्यकीय दृष्टीकोनातून पाहताना सुध्दा शाकाहारातून मिळणारे उष्मांक आपणांस पुरेसे असतांना आपण अनावश्यकरित्या प्राणी हत्या करून अतिरिक्त उष्मांक मिळवितो. जे आपणास धोकादायक आहे.

माणसाने प्राण्यांचा उपयोग आहारासाठी करण्याचा नैतिक प्रश्न मुख्यतः प्रगत समजल्या जाणाऱ्या औद्योगिक समाजातच जास्त असते. विशेषतः मांस स्वस्त पडावे म्हणून डूकरांसारख्या प्राण्यांना पाश्चात्य राष्ट्रे अतिशय वाईट पध्दतीने जगावयास लावतात. मांसाहार स्वस्त व्हावा यासाठी अयोग्य, रोगट वातावरणात प्राण्यांची पैदास करणे हे अनैतिक आहे. प्राण्यांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन मांस देणारी यंत्रे असे केले आहे. प्राणीवाद थांबविण्यासाठी या गोष्टी थांबविल्या पाहिजे.

केवळ मांसाहार नव्हे तर सौंदर्य प्रसाधने व औषधे यांच्या निर्मितीसाठी सुध्दा प्राण्यांवर प्रयोग केले जातात. त्यांची हत्या केली जाते. प्राण्यांची चरबी, दात, त्यांचे विविध अवयव यांची कुंटी विविध प्रकारच्या सौंदर्य प्रसाधनामध्ये वापली जाते. तसेच नव्या औषधांचा शोध लावल्यानंतर त्यांचे परीणाम पाहण्यासाठी प्राण्यांवर प्रयोग केले जातात. औषध कंपन्या, नवे शांपू, नेल मलम यांचा वापर करण्यापूर्वी प्राण्यांवर प्रयोग करून पाहतात. उदा. आयलायनर पासून काही होते की काय ? हे पाहण्यासाठी ही लायनर प्रथम सशांच्या डोळ्यांवर वापरली गेली, त्यात अनेक ससे आंधळे झाले. औषधांप्रमाणेच विविध अन्नपदार्थातील पूरक कृत्रिमरंग, प्रतीरक्षके या सगळ्यांचा प्रयोग प्राण्यांवर केला जाते. त्यामुळे प्राणी खूप आजारी पडून मरण पावतात. व त्यानंतर त्यांना बेवारस फेकून देण्यात येते.त्यामुळे हे प्रयोग किंवा वेगवेगळ्या सौंदर्य प्रसाधनावरील किंवा औषधांवरील चाचण्या करणे हे अनैतिक आहे शिवाय या चाचण्या व प्रयोग माणसांचे

आजार कमी करणाऱ्या नाहीतच आणि जरी या उत्पादनांच्या सुरक्षेसाठी त्या आवश्यक असल्या तरी आपल्याकडे मुळातच भरपूर औषधे, सौंदर्य प्रसाधने इ. उपलब्ध असल्याने या प्रयोगांची गरज नाही.

प्राण्यांवर प्रयोग करणे योग्यच आहे, असा दावा करणाऱ्यांच्या मते, प्राणी आपल्यापेक्षा दुर्बल असतात. ते दुय्यम जीव आहे त्यांना विचारशक्ती नाही त्यामुळे ते संस्कृती निर्मिती करू शकत नाही. शिवाय ते माणसांच्या उपयोगासाठीच आहेत. अगदी फारच झाले तर ही सजीव यंत्रे म्हणता येईल म्हणून प्रयोगासाठी व अन्न म्हणून त्यांना वापरणे योग्य आहे.

तथापि, सिंगरच्या मते जरी प्राणी दुय्यम, दुर्बल असले तरी त्यांना विचारशक्ती नसली तरी त्यांना खाणे किंवा मानवी स्वार्थासाठी वापरणे हे अनैतिक आहे कारण मुळात त्यांना जगण्याचा हक्क आहे. तसेच त्यांना सुख, दुःखाची जाणीव होते. विशेषतः दुःखाची त्यांना तीव्र संवेदना होते. शिवाय आपल्याप्रमाणे प्राणी सुध्दा निसर्गाची निर्मिती आहे. समजा त्यांच्या दुय्यम असण्यामुळे त्यांना वापरावे असे म्हणणेसुध्दा चुकीचे आहे. कारण माणसांमध्ये सुध्दा दुर्बल, बेवारस अशी माणसे असतात. कैदी, मतीमंद असतात. लहान-मुले असतात. मग त्यांच्यावर प्रयोग का करू नये ? माणसांवर प्रयोग करणे अनैतिक ठरते. कारण ती माणसे आहेत हा युक्तीवाद लंगडा आहे. प्राणी सजीवयंत्रे नाहीत. असे सांगून सिंगर म्हणतो की, प्राणी आपल्याप्रमाणेच सुख दुःखांनी, भावना व्यक्त करणारे जीव आहेत.

पण समजा हजारो माणसांचे जीव वाचावेत म्हणून एखादया प्राण्यावर प्रयोग केल्यावर काय बिघडते ? तर सिंगरच्या मते, हा केवळ काल्पनिक प्रश्न आहे कारण अशा प्रयोगांमधून नकली निष्कर्ष सुध्दा मिळू शकतो. शिवाय उपयुक्ततावादयांच्या दृष्टिकोनातून विचार केला तर एक काय पण शेकडो प्राण्यांवर सुध्दा प्रयोग करण्यास हरकत नाही पण उपयुक्ततावाद नेहमीच उपयुक्त असतो असे नाही आणि प्राण्यांवर प्रयोग करून मेंदूतील रक्तस्राव, रक्तक्षय, हृदयविकार, यकृताचे आजार असे गंभीर रोग, आजार दुरुस्त होण्यावर उपाय सापडत असेल तर मग तुम्ही बेवारसच माणसे प्रयोगात का वापरत नाहीत ? असा प्रतिप्रश्न करून सिंगर म्हणतो की, कट्टर नैतिक भूमिका घेतल्यास कोणत्याही सजीव प्राण्यावर कसलेही घातक प्रयोग करणे अनैतिकच आहे. माणसाने मुळात आपल्या नीतिच्या कक्षा रुंदावल्या नाहीत तर त्याला जगणे कठीण होईल हे लक्षात घेतले पाहिजे. नीती केवळ मानवी न ठेवता ती परीवार निती ठेवली पाहिजे. अशी शिफारस सिंगर करतो.



शेरील ली या अमेरिकन अभिनेत्रीने प्राण्यांच्या हक्काकडे लोकांचे आणि सरकारचे लक्ष वेधण्यासाठी चित्र्याचा अवतार धारण केला. संदर्भ : <http://www.peta.org/features/sheryl-lee/> December 16, 2014.